

A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő adventista vállalkozók

A vizsgálat

Tanulmányunk a modernizációs mozgás és a vallás viszonyára kérdez rá a közel fele arányban hetednapot ünneplő adventisták által lakott Vajdakamaráson. Többszöri terepmunkára építünk.¹ Ennek során többször jártunk Vajdakamaráson, illetve más olyan mezősegi településen, ahol adventista gyülekezetek vannak, így Nagysármáson, Mezőbodonban, Csittszentiványban és Mezőfelén. Vajdakamaráson 1999 nyarán másfél hetet töltöttünk. Kombinált eljárással dolgoztunk: "falubejárásként" száz családban kérdőívet töltöttünk ki, majd interjúkat készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztásában a kérdőívet is felhasználtuk, ebben ugyanis rákérdeztünk arra, hogy "kit tart példamutató személynek a faluban?".

Vajdakamarás

Vajdakamarás az Erdélyi Mezőség belsejében, Kolozsvártól hetvenöt, a Kolozsvár-Szászrégen műúttól 5 kilométerre fekszik. Az erdélyi közbeszéd a szórvány-szórványosodás, illetve az elmaradottság fogalmakat társítja a térséggel. A szórvány-problematikának nemcsak etnikai, hanem vallási vonatkozásban is jelentékeny irodalma van.² Ezek elemzése nem tartozik a tanulmány feladatai közé. Az elmaradottság szintén igen erős képzettársítás. A térség valóban egy városok gyűrűjében (Kolozsvár-Torda-Aranyosgyéres-Marosvásárhely-Szászrégen-Beszterce-Dés-Szamosújvár) fekvő zóna, ahol a szélektől befele haladva az infrastrukturális ellátottság egyre romlik. A Magyar Néprajzi Lexikon a *Mezőséget* Erdély egyik legarchaikusabb és legzártabb paraszti kultúrájának nevezi, ahol a magyar etnikum "szigetcsoportszerű", románoktól körülvevő településeken él. A lexikon által említett szigetcsoportok egyikébe tartozik (Mezőkeszű, Visa és Magyarszovát mellett) Vajdakamarás.³

A település adminisztratív szempontból Magyarokaján községhez tartozik. A község 1992-ben 43, 2002-ben 36 százalékban volt magyar nemzetiségű. Vajdakamarás a maga 1992-ben 1044, majd 2002-ben 924 lakosával a község legnépesebb települése, ugyanakkor talán fokozottan periférikus helyzete miatt nem községközpont. Vajdakamaráson az utóbbi tíz évben a helyi szinten kisebbségben lévő román lakosság a magyarságnál nagyobb ütemben fogyott. A magyarok száma 1992-ben 949, 2002-ben 841. A románok 94-en, illetve 53-an voltak.

Az alábbi grafikon az elmúlt 150 év felekezeti viszonyait tekinti át a vonatkozó népszámlálási adatok alapján.⁴

Vallásfelekezetek Vajdakamaráson: 1850-1992

1. ábra

Vajdakamarás a II. világháború előtt alapvetően kétvallású, református és görög-katolikus település volt. A vallási hovatartozás egyben az etnikumot is jelezte. 1941-ig a felekezeti megoszlás nem változatlan, de a változások azonos trendvonalat követnek. A többségben lévő református magyarság száma lassan emelkedik (1850-1941 között mintegy megduplázódik), míg a görögkatolikus románságé stagnál. Az 1941 és 1992 közötti népszámlások nem kérdeztek rá a felekezeti viszonyokra, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a felekezeti valamikor a XX. század második felében radikálisan átalakult. A görög-katolikusok gyakorlatilag eltűntek, a reformátusok száma felére csökkent, ugyanakkor megjelent az ortodox (83) és a Hetednapot Ünneplő Adventista felekezet (413). A görög-katolikusok megfogyatkozása mögött a kommunista hatalom 1948-as rendelete áll, ami az ortodox egyházba olvasztotta a felekezetet. A görög-katolikus egyház - az Erdélyi Mezőség más részeihez hasonlóan - Vajdakamaráson sem regenerálódott a posztkommunista időszakban. Másik jelentős változás, hogy a Hetednapot Ünneplő Adventista Egyház a második legnagyobb, a reformátussal számban majdnem egyenrangú felekezetté nőtte ki magát. A 2002-es népszámlálások felekezeti adatait nem ismerjük, de az alábbi keresztábra alapján megkockáztathatjuk, hogy a 2002-es népszámlálás több adventistát regisztrált, mint reformátust. Az mindenképpen igaz, hogy az adventista közösség demográfiai helyzete a másik két felekezethez viszonyítva jóval kedvezőbb.

1. táblázat.

Vajdakamarás felekezeti megoszlása korcsoportonként, 1992

Vallás/kor	0-19	20-35	36-55	56-65	65-	Összes
Református	45	61	132	110	200	548
Adventista	74	84	122	50	83	413
Ortodox	1	10	10	32	30	83
Összes	120	155	264	192	313	1044

Kitérő: egy adventista közösség kialakulása és növekedése.

Kitérőként Kiss Dénes vizsgálata alapján megpróbálhatunk hipotéziseket megfogalmazni az adventista közösség megjelenésével és növekedésével kapcsolatban.⁵ Kiss Dénes Mezőfelében, egy másik mezősegi, magyar többségű településen vizsgálta az adventista közösség formálódását. A mezőfelei adventista közösség 1992-ben 213 tagot számlált, ami a falu lakosságának 25,8 százalékát tette ki. A vizsgálat a keresztrekedésre vonatkozó adventista nyilvántartásokat vette alapul, ami a frissen keresztrekedettekre vonatkozóan igen sokrétű információval szolgál. Így megtudhatjuk a keresztrekedés éve mellett az illető nemét, előző vallását, nemzetiségét, családi állapotát, iskolai végzettségét, foglalkozását, születéskori és jelenlegi lakhelyét. A Kiss Dénes által Mezőfelében elvégzett vizsgálatot Vajdakamaráson nem végeztük el, így meg kell elégednünk az analógiával, ami arra a feltételezésre épül, hogy a Mezőfelében kimutatott jelenségek némelyike Vajdakamaráson is érvényesült.

Azt még igen nagy biztonsággal állíthatjuk Vajdakamarásra is, hogy a Hetednapot Ünneplő Adventista Egyház térnyerése alapvetően az átkeresztrekedésekkel, (*konverziókkal*) magyarázható.⁶ Miután a gyülekezet mérete folytán az adventisták számára vonzó helyé vált, volt Vajdakamaráson is, és Mezőfelében is adventista beköltözés, de a számbeli növekedés elsősorban nem a migrációs mozgás eredménye. Az igaz viszont, hogy Vajdakamaráson a konverziókkal és a kismértékű adventista beköltözéssel párhuzamosan a református és ortodox népességet az adott

periódusban masszív városra költözés jellemezte. Ezt figyelembe véve a felekezeti arányok (ezen keresztül az adventista közösség súlyának és jellegének) megváltozásában a vándormozgalmak már a településen belüli konverziókkal legalábbis egyenlő súllyal jelennek meg.

Kiss Dénes vizsgálata a konverziókra koncentrált, mondván, hogy az adventista közösség kialakulása tulajdonképpen egyedi konverziók története. Azt is hozzáteszi azonban, hogy ezeket a megtéréseket nem lehet izolált jelenségként kezelni és egyszerűen számszerűsíteni, nagyon fontos megérteni azt a társadalmi kontextust, amelyben lejátszódnak, hisz ettől a kontextustól függ, hogy az egyéni konverziókból erős vallási közösség válik-e.⁷ E módszertani alapállás arra készteti, hogy a jelenséget két szinten értelmezze: (a) pszichikai és (b) az ennek kontextusát képező makro, illetve mezo-társadalmi szinten.

(a) Az *egyéni-kognitív szint* vizsgálatakor abból a legtöbb vallásszociológus által osztott tételből indul ki, miszerint a vallás egyszerre kognitív és normatív rendszer. Mint ilyen, az egyént körülvevő világot értelemmel ruházza fel, és egyben mindennapok történéseinek irányt ad. A modern társadalmakban mindenképpen több ilyen, egyszerre kognitív és normatív rendszer áll az egyén rendelkezésére. A konverziót pedig úgy határozhatjuk meg, mint az ezek közötti váltást, vagyis olyan folyamatként, ami az egyén teljes kognitív-normatív rendszerét átstrukturálja. Más szóval, az embert körülvevő világot az addigitól eltérő értelemmel ruházza fel, miközben cselekvéseinek is más irányt szab. Ez olyan radikális váltás, ami általában akkor következik be, ha az "előző" rendszer valamilyen oknál fogva nem működik jól (diszfunkcionális). A kognitív-normatív rendszer diszfunkcionálissá válását pedig válságnak, krízisnek nevezhetjük. Krízishelyzetben a vallás (vagy egy adott vallás) fele történő fordulás (ily módon új világkép és normarendszer felvállalása) azonban nem tekinthető magától értetődőnek. A kognitív-normatív rendszer "borulása" többféleképpen feldolgozható. Szélsőséges esetben különböző "devianciák" (pl. a Mezőségen gyakrabban alkohol, ritkábban öngyilkosság) által. Ahhoz, hogy az egyén a krízishelyzetet a vallás segítségével kísérelje meg feloldani, ún. "*vallási predispozícióra*" (az áttérésre hajlamosító előzetes élményekre, szocializációra) van szüksége.⁸ A *konverzió tehát az egyén szintjén a kognitív-normatív rendszer átrendeződése, amit általában valamilyen krízishelyzet vált ki, és a vallási predispozíció valószínűsít.*

(b) A *szociológia szempontjából* a konverzió kontextusa érdekes, amely egyrészt produkálja a krízishelyzetet, másrészt a vallási predispozíciót kialakítja. A szociológiai típusú konverzióelméleteket a krízishelyzet jellege szerint csoportosíthatjuk. Ezzel kapcsolatban Kiss Dénes azt húzza alá, hogy ezeket semmiképpen nem szabad mechanikus oknak tekintenünk, hisz a vallási predispozíció nélkül nem vezetnek konverzióhoz. Anélkül, hogy itt ismertetnénk a különböző elméleteket elmondhatjuk, hogy Kiss Dénes az *anómia-, valamint a depriváció-elméleteket* használja az elemzések során. Az anómia-elméletek olyan eseteket tárgyalnak amikor a konverziókat valószínűsítő krízis makro-társadalmi jellegű. A társadalom morális rendjének felborulása, a különböző mélyreható strukturális, gazdasági változások, háborúk során. A deprivációelméletek szerint a valamilyen csoporttal szembeni (szubjektíve átélt) hátrányos helyzet hajlamosít a konverzióra. A bizonyos csoportokkal szembeni depriváció gazdasági, társadalmi, pszichológiai vagy szervi. Minket természetesen a társadalmi és gazdasági depriváció érdekel elsősorban.

Az empirikus elemzésben az anómia-elméletekhez kapcsolható, amikor Kiss Dénes a makro-társadalmi események hatását követi végig a konverziók alakulásában. Eszerint Mezőfelében a húszas-harmincas évek szörványos konverzióit a második világháború után (1944-1945) követi az első nagyobb megtérési hullám. Ekkor a felekezet nyilvántartásai szerint elsősorban hadiözvegyek tértek át. A következő megtérési hullámok 1952-ben (a kollektivizálás alatt) és a '90-es évek elején figyelhetők meg. Annyi mindenképpen megállapítható, hogy mindhárom esetben az áttérési hullám társadalom-történeti kontextusa valamilyen, az addigi viszonyokat radikálisan átrajzoló folyamat (ha úgy tetszik, átmenet).

Megállapítható az is, hogy úgy a fenti "krízishelyzetekben", mint a "konszolidáltabb időkben", a nők hajlamosabbak a megtérésre. A megtért nők igen tetemes része özvegy. Itt a *társadalmi deprivációt* kognitív szinten feloldó megtérés egyben egy támogató hálózatba való bekapcsolódást is jelent.

Vajdakamaráson, mint utaltunk rá, nem végeztünk a Mezőfeleihez hasonló szisztematikus és módszertanilag jól-strukturált elemzést. Terep-tapasztalataink azonban hasonló helyzetet valószínűsítene. A helyi elbeszélések szerint az első adventisták az első világháború idején és utána jelentek meg, a református lelkész szavaival "elvadult időkben". Ekkor elsősorban olyan fiatalasszonyok tértek meg, akiknek férje a fronton szolgált, vagy a háborúban meghalt. Ezt a népszámlálási adatok is valószínűvé teszik. Ennél jelentősebb áttérési hullámról tudósítanak a második világháborút megidézô narratívák. Ezek egyike arról számol be, hogy a fronton szolgáló tizenvalahány vajdakamarási katona szorult helyzetben fogadalmat tett, hogy amennyiben élve hazakerülnek, kikeresztelkednek adventistának. Mind a tizenvalahányan hazakerültek, és megtartották a fogadalmukat. A narratívát a saját megtéréstörténetét mesélô idős

adventista férfi adta elő. A közösség dinamikája szempontjából fontos, hogy ez esetben fiatal férfiokról van szó. Ezt az esetet leszámítva Vajdakamaráson is a nők áttérése jellemzőbb a teljes periódusban. Elmondhatjuk, hogy az özevység, illetve az alkoholista férj két igen hajlamosító tényező.

Annyit tehát Vajdakamarás esetében is feltételezhetünk, hogy az adventista felekezet megjelenésében a makro-társadalmi változások, válságok játszottak szerepet. A konvertiták pedig általában valamilyen szempontból deprivált csoportokból kerültek ki. Az adventista felekezet kialakulásakor inkább hátrányos helyzetű rétegeket vonz. Ez a hátrányos helyzet azonban, mint látni fogjuk a későbbiek során, alapvetően megváltozik, eltűnik.

Társadalmi struktúra és presztízshierarchia

Mint az előzőekben mondtuk, 1999 nyarán egy hosszabb otttartózkodás alkalmával száz családnál kérdőívet töltöttünk ki.⁹ Ebben az életmódra, életszínvonalra, a gazdálkodásra vonatkozó kérdéseket tettünk fel. Ezek mellett pedig arra kértük a válaszadókat, hogy olyan személyeket nevezzenek meg, akiket példaadónak tartanak. Egy következő fázisban a "példaértékű személyeket" felkerestük, és interjút készítettünk velük. A kérdőíves vizsgálat során három dolog derült ki egyértelműen. (1) A falu gazdálkodás és életmód tekintetében korántsem homogén. (2) A gazdálkodás és életmód erős összefüggést mutat a felezeti hovatarozással. Ez az összefüggés a generációs különbségeknél is erősebb. (3) Példaértékű személyként mindkét felekezethez tartozók nagy arányban adventista kisiparos-vállalkozókat jelöltek meg, ami arra utal, hogy ez a csoport a közösség egésze számára követendő vagy legalábbis kívánatos mintát mutat fel.

(1) *Az életmód, gazdálkodás* szempontjából fontos, hogy a településen kívüli munkavállalás terepmunkánk időpontjában nem volt jellemző. A városi munkahelyre való ingázást a közlekedési viszonyok lehetetlenné teszik. Külföldi munkavállalót a kérdezett száz család egyikében sem regisztráltunk. Sokan voltak viszont olyanok, akik hosszabb-rövidebb idejű városi munkavállalás után tértek vissza a faluba. Domináns a munkaerő településen belüli felhasználása. Négy gazdálkodási formát különböztettünk meg. Ezek: önellátásra irányuló paraszti gazdálkodás, a nagybani állattartás, a gépi bér munkával egybekötött nagybani földművelés, illetve a vállalkozásszerű kisipari tevékenység.

Az önellátásra irányuló paraszti gazdálkodás, eredményeink szerint, a vajdakamarásiak mintegy kétharmadára jellemző. A szakirodalomból e típus jól ismert. Jellemzője a pénzfolyamatok minimális jelenléte és a saját célra történő diverzifikált termelés. Az önellátó gazdálkodás ideáltípusként kezelendő. Egy családot annál inkább jellemez, minél kisebb részben elégíti fogyasztását a piacon, és minél kevésbé használ pénzt. Másrészt minél több fogyasztási cikket termel meg és minél kisebbek a pénzbevételei. Kérdőívünkben egyrészt alapvető élelmiszerekre kérdeztünk rá, másrészt arra, hogy a család csak piacon kielégíthető (pénzbe kerülő) fogyasztását mennyire redukálja. Ennek alapján kategorizáltuk a családokat.

A nagybani állattartás, illetve a bér munkával egybekötött földművelés kb. egy-egy tucat családra jellemző. Azt kell kiemelnünk, hogy az előző típussal szemben üzletszerű formákról van szó. A gépi bér munkával egybekapcsolt földművelést az teszi lehetővé, hogy az egykori, Magyarokajánál közös TSZ gépállománya szinte teljes egészében vajdakamarásiak tulajdonába ment át. A szolgáltatásszerűen mezőgazdasági munkát vállalók nemcsak a faluban ("önellátóan") gazdálkodókat elégítik ki, hanem a környező falvakban is vállalnak munkát.

A kisipari tevékenységgel foglalkozók általában formális vállalkozási engedéllyel rendelkeznek (családi vállalkozás). Tipikus tevékenységek a műanyagfröccsentés, kisebb fa-, illetve fémeszközök, kalapok és kötöttáru gyártása. Terepmunkánk (1999) előtt néhány évvel "autóbontók" is működtek, ami szintén ebbe a csoportba sorolható. Ezek a műhelyek Dacia típusú személygépkocsik Magyarországról való áthozatalára, feljavítására, illetve egészben vagy alkatrészként való értékesítésére szakosodtak. Az autóbontó műhelyek ottjártunkkor már nem üzemeltek. A kisipari tevékenységek viszont 40-50 családnak nyújtottak megélhetést.

(2) *Gazdálkodási formák és vallásosság.* Az önellátásra berendezkedett paraszti gazdálkodás jórészt a reformátusokat jellemzi. Természetesen ebbe az is belejátszik, hogy a református népesség erősen előregedett. A nagybani állattartók között reformátust elvéve, a kisipari tevékenységgel foglalkozók és a nagybani mezőgazdasággal foglalkozók között egyáltalán nem találtunk reformátust. Kitűnt továbbá, hogy a mezőgazdasági gépekkel rendelkező református háztartások száma minimális. Az adventista géptulajdonosok nekik, illetve a környező településeken élőknek nyújtanak gépi-munka szolgáltatást.

A kérdőíves felmérésből kiderül az is, hogy a gépkocsik számát, a lakás méretét és komfortját, valamint a háztartási

gépekkel való ellátottságot tekintve a református és az adventista háztartások között óriási eltérések vannak (ez utóbbiak javára). Ez abban az esetben is igaz, ha a megfelelő korosztályokat hasonlítjuk össze.

(3) Érdekes tanulságokkal járt a "példaértékű személyekre" vonatkozó kérdésünk is. A református papot leszámítva kizárólag 40-60 év közötti adventista vállalkozók kerültek a presztízshierarchia élére. Azokat soroltuk ide, akiket legalább öt kérdezett nevezett meg. Ezek között kb. 10 adventista vállalkozó volt, egy pedig a református pap. Az adventista vállalkozókat reformátusok is szép számmal említették. A presztízshierarchia ilyen elrendezése önmagában is érdekes. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy nincs két (egy adventista és egy református) presztízshierarchia. Másrészt, míg a reformátusok közül hivatalánál és tekintélyétől a pap emelkedik ki, addig adventista oldalon inkább egy jól meghatározható életmódot megjelenítő csoport. A csoport által képviselt modell pedig úgy tűnik, nemcsak az adventisták, hanem a reformátusok számára is kívánatos.

A továbbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen tényezők járulhattak hozzá ahhoz, hogy az adventista közösségen belül, amely eleinte, mint láttuk, a hátrányos helyzetűek (depriváltak) "gyűjtőhelye", hogyan termelődhetett ki egy olyan csoport, amely a település egésze számára kívánatos és követendő. Ezek után pedig arra kérdezzük rá, hogy ezek a folyamatok hogyan hatottak vissza magára az adventista közösségre.

A "múlt rendszer"-beli gazdasági-társadalmi folyamatok hatásai

A kérdőíves vizsgálat után a presztízshierarchia élén lévő sikeres adventista kisiparos vállalkozókkal készítettünk interjúkat. Ez alapján próbáljuk meg körülírni a csoport történetét, stratégiáit. Problémafelvetésünk a vallás és a sikeresnek mondható társadalmi (modernizációs) pálya közti összefüggésre közvetve kérdez rá. Inkább a strukturális tényezők hatására fogunk figyelni, kevésbé arra, hogy az adventista tanban milyen motivációk rejlenek.

Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy az új vallási mozgalmak megjelenésének a Mezőséghez hasonló elmaradt (deprivált) térségekben modernizációs szempontból szelektív hatása is lehet, ha a konvertiták olyanok közül kerülnek ki, akik szubjektíve átélik saját deprivált mivoltukat és alternatívákat keresnek. Az új vallási mozgalom maga is modernizációs alternatívaként jelentkezhet e leszakadó vidékeken, ami nemcsak a deprivált, hanem egyben a változtatásra hajlamosabb csoportokat "szívja magába". Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy elemzésünk nem az adventista közösség egészére, hanem annak egy sikeres és egyben a falu életében előtérben lévő csoportjára vonatkozik. Nem minden vajdakamarási adventista családra húzható rá az a modernizációs sikertörténet, ami az elbeszélések nyomán kibontakozott.

Interjúinkból kiderült, hogy a kérdezett kisiparos-vállalkozók szerint "vállalkozásuk" története a hatvanas évek második felében kezdődött. Addig megítélésük szerint a falu társadalmi struktúrája vallási szempontból szimmetrikus. Mindkét csoport több-kevesebb sikerrel a hagyományos paraszti gazdálkodással próbálkozott. A hagyományos stratégiákat, amelyek az egyes paraszti rétegek szerint különböztek, a kollektivizálás törte meg. Interjúalanyaink egy része úgy nyilatkozott, hogy a kollektivizálás készítette arra, hogy új stratégiákat próbáljon ki.

Az új stratégiák kidolgozásának társadalomtörténeti kontextusa tehát a kollektivizálás. Érdekes ennek néhány makro-társadalmi jellemzőjét felidézni.¹⁰ A kollektivizálás Romániában két hullámban zajlott le. A két hullám jellege pedig több szempontból alapvetően eltért. Az első hullámot Hunya Gábor "falusi osztályharcnak" nevezi.¹¹ Ennek célpontja a gazdag-paraszti réteg, amely mintagazdaként és a közösséget érintő problémák megoldásában való részvállalásával integratív tényező. Ezt a réteget teszi tönkre az első hullám. A második hullám átütőbb: 1960 és 1962 között országos szinten a TSZ-ek részaránya 41%-ról 77%-ra nőtt. A második hullámnak a jellege is megváltozik az ötvenes évekhez képest. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy ez egyben az extenzív ipari növekedés korszaka is. Vagyis a kollektivizálással párhuzamosan a rendszer a paraszti rétegeknek felkínál egy modernizációs alternatívát: az ipari munkában, illetve az oktatásban való részvételt. Aki fel akart hagyni a mezőgazdasági tevékenységgel, talált városi munkalehetőséget. Megindult az ingázás, az elköltözés. A kollektivizálás pont azokat a középparaszti rétegeket vette célba, akiknek gyerekei leginkább tudtak élni az oktatás és az ipari munkavállalás lehetőségével. A rendszer a hatvanas években a hagyományos falu lába alól kihúzta a talajt, de nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy egy olyan általános modernizáció kontextusában, amely a mai középgeneráció számára akkor új távlatokat nyújtott.¹²

Ez a társadalomtörténeti kontextus (amelyben a rendszer egyszerre kollektivizál és szélesíti ki az életlehetőségeket az oktatási rendszerben és az ipari munkában való részvétel lehetőségével) az adventisták esetében sajátosan érvényesült. A szombatnapra vonatkozó tilalom ugyanis kizárja az ipari munkavállalás és az oktatásban való részvétel lehetőségét. Interjúalanyaink elmondták, hogy a kollektivizálás emiatt volt katasztrófális hatással az adventista közösségre.

A szombatnapra vonatkozó tilalom az adventista közösség számára barthi értelemben vett "*határszimbólumként*" működik.¹³ Konzekvens áthágása egyértelműen kiközösítést vont maga után. E határszimbólum a későbbiekben képes volt arra, hogy az életmód tekintetében is élesen differenciáljon. A szombati munkába és iskolába járás lehetetlensége, hogy amikor a kollektivizálás folytán a hagyományos paraszti stratégiák ellehetetlenednek, az adventisták nem vehettek részt a rendszer által felkínált modernizációs folyamatban. Az adventisták '89 előtt kismértékben vállaltak az iparban munkát, a közép- és felsőfokú oktatásban pedig egyáltalán nem vettek részt. Ez utóbbi '89 után radikálisan megváltozott. Az adventista egyház saját oktatási hálózatot épített ki, és az állami középiskolákban, egyetemeken is megjelentek az adventista fiatalok.

A hatvanas években tehát az adventisták kimaradtak a szocialista típusú modernizációs mozgás főáramából, és amennyiben életesélyeiket stabilizálni akarták, valamilyen rést kellett találniuk a "rendszer" falán. A kisegyház közösség-szervező ereje minden esélyt megadott arra, hogy ezek az erőfeszítések nagymértékben összehangoltak legyenek.

Az esélyt interjúalanyainknak a Fogyasztási Szövetkezet (Cooperativa de Consum) jelentette. Ezzel kapcsolatban tudjuk, hogy helyi kirendeltségei a múlt rendszerben igen változatos tevékenységet folytathattak. Falvakon egyrészt monopóliumot élvezett a helyi kereskedelemben (a kezében volt a bolt és a kocsmá), másrészt viszont kisipari termelést is folytathattak. Ez esetben a termelő formálisan a Fogyasztási Szövetkezet alkalmazottja, aki egy szerződésben rögzített darabszám legyártása után fizetést kap. A kötelezően legyártott termékmennyiség legyártása után azonban az alapfizetés korlátlanul növelhető. A termékek értékesítése a fogyasztási szövetkezet feladata.

Interjúalanyaink elmondták, hogy a fogyasztási szövetkezetnek való termelés a gyakorlatban sok szempontból vállalkozásjellegű volt. Persze ez sajátos: a hiány a közepette működtetett vállalkozások voltak. Többször elmondták, hogy az értékesítés a gyakorlatban jobbra a termelőre hárult. A megrendelők felkutatása életbevágó volt, mert ha a megrendelők nincsenek, akkor a termelés leáll. Szintén a vállalkozásjellegű erőt erősíti, hogy a termelőeszközök magánkézben voltak, így a termelés beindítása a termelő kockázata volt. Az induláshoz szükséges tőkét általában a család adta össze, egyes esetekben a tágabb (vallási) közösség is mobilizált erőforrásokat. A termelés volumenének növelése külső munkaerő bevonását követelte meg, ami a kisipari termelőt kvázi-munkaadóvá tett. Ezek figyelemre méltó és ritka jelenségek voltak a hetvenes-nyolcvanas Romániájában.

A korszakot tárgyaló tanulmányokból¹⁴ tudjuk, hogy a fogyasztási szövetkezetek keretén belül folytatott kisipari tevékenység felfutása az áru-hiány krónikussá válásával kezdődik. A siker titka volt, olyan termékeket gyártani (különböző termelői egységek számára), amelyek vagy hiányoznak a kereskedelemből vagy nagyipari méretekben magas önköltségi áron állíthatók elő. Ilyen termék lehet bármi: seprűtől a műanyagcsipeszig.

A hiány és ezzel együtt a kereslet fokozódása az a tényező, ami lehetővé tette a fogyasztási szövetkezet esetleges megkerülését. Ha Vajdakamaráson nem tudott, vagy nem akart eleget tenni az üzletbonyolításban vállalt kötelezettségeinek, így ez a feladat is a termelőkre hárult. A szövetkezet megkerülése aktivizálhatta a hírhedt "18-as" (vagyonszámla törvényt), amire a településen több alkalommal sor került. Az ezzel szembeni stratégia a termékdiverzifikáció és a lehető legtöbb csatornán való értékesítés volt, ami átláthatatlanná tette a tranzakciókat. Ezenkívül megjelennek olyan tevékenységek (ezekbe nem fektettek energiát, épp csak fenntartották), amelyekre nem vonatkozott könyvelési kötelezettség (Vajdakamaráson ez leggyakrabban a méhészet), így ebből lehetett eredeztetni a jövedelmeket.

Az időszak országos szinten olyan jellegű vállalkozások felfutásának az ideje, amelyeket tulajdonképpen a piaci viszonyok hiánya tartott életben. Az, hogy e gazdálkodási formában az adventista kisiparosok nagy számban sikeresen részt tudtak venni, a közösség által a tagoknak nyújtott különleges "ellátmánynak", a földrajzilag szerteágazó kapcsolathálónak és a megnövekedett területi mobilitásnak volt köszönhető.

"Plauzibilitási struktúrától" a szívességek rendszeréig

Az adventista népesség esetén a földrajzi mobilitás már a tárgyalt periódus előtt megnőtt, a gyülekezetlátogatások formájában. A jelenséget a *plauzibilitási struktúra* fogalmán keresztül magyarázhatjuk.

A Thomas Luckmann által használt fogalom összeköti a hit egyéni-kognitív oldalát azzal a közösséggel, amelyen belül az egyén vallását gyakorolja. Azt mondja ugyanis, hogy szükség van az adott világméretet osztó társakkal való interakcióra ahhoz, hogy a világméret hihető (plauzibilis) legyen. Szükséges a közösségi bázis, amelynek jelenléte a hitet hihetővé teszi, a vallásos világméret érvényességét az egyén életvilágában szavatolja.¹⁵ A *plauzibilitási struktúra*

ezzel összefüggésben az adott világgépet megerősítő, azt újratermelő interakciók rendszere. Ennek segítségével képes az egyén az őt körülvevő valóságot az adott világgép fogalmaival (vagyis a bázisközösség "nyelvén") értelmezni. A plauzibilitási struktúra ott válik érdekessé és kérdésessé, ahol megjelenik a világgépek pluralitása. Ilyenkor a vallásos világgép a közösség optikájából nézve megóvandóvá válik. Olyan kiségyház esetén, amit a külvilág szektaként kezel, a plauzibilitási struktúra épsége kulcskérdés. Akkor óvható meg, ha az őt fenntartó interakciók elég számosak. Könnyen belátható, hogy ha az adott világgépet vallók nincsenek jelen az egyén környezetében megfelelő sűrűségben, a világgép plauzibilitása kérdésessé válik. Ha valaki egy világgépen senkivel nem osztozik, az a közösség optikájából nézve "bolond", de a hihetőség a kis létszámú (szórvány)gyülekezetek számára is probléma. E problémát a mezőségi kisgyülekezetek egymás közötti intenzív kapcsolattartás révén hidalták át. Ezt a célt szolgálták a csoportos gyülekezetlátogatások.

A gyülekezetlátogatások mellett, hogy a plauzibilitási struktúrát fenntartották átrajzolták az addig helyi szinten szerveződő személyes kapcsolathálókat, és megváltoztatták, kitágították az egyének számára a mentális térszerkezetet, lebontva a hagyományos értelmezési horizontot, amely nem igen tekintethetett túl a falun. A tér az adventista gyülekezet számára kitárul. Az új térrepresentáció plauzibilitását pedig éppen a mobilitás csoportos volta, helyi gyülekezeten belüli átbeszélhetősége szavatolja. A kapcsolathálózat térbeli kiterjedésével jár az is, hogy a vendégek elszállásolása családoknál történik, ami a személyes kapcsolatok képződését teszi lehetővé. Interjúinkból kitűnik, hogy az elszállásolás távolról sem véletlenszerű. Jószerevel ismerős családok látogatják meg egymást csoportos formában. Így a vallási alapú kapcsolattartás mellett teret nyer a gyülekezetlátogatás személyes jellege. Beindul az egyéni mikro-networkok térbeli dekoncentrációja az adventista közösségen belül.

Azt mondtuk, hogy az áruhiány volt, ami a szövetkezeteken belül működő kisipari termelők áru iránti keresletet megnövelte. Hunya Gábor szerint ugyanis, bár a redisztributív viszonyok domináltak, a gazdaság szereplőinek (az egyes termelőegységeknek) mégis maradt valamennyi költségérzékenysége. Ez a redisztributív folyamatokat kvázi-piaci műveletekkel egészítette ki. Kvázi-piaci jelleget ölt Hunya szerint a redisztribúciós szerv alkalmazottja és a gazdálkodási egység közötti kapcsolat (virágzik a kliensrendszer és a korrupció). Kvázi piaci jelleget ölthet két gazdasági egység kapcsolata is. Az áruhiány fokozódása egyre kiterjedtebbé teszi a kölcsönös szívességek hálózatát. A tranzakció tárgya lehet áru, de lehet gazdasági jellegű információ: hol mit lehet beszerezni, eladni. Azt kell kiemelnünk, hogy Hunya szerint ezek a (tág értelemben vett) piaci jelenségek valójában egyfajta korrekciós funkciót játszottak a redisztributív rendszeren belül.¹⁶

Ebben a sajátos, a redisztribúció réseiben létező, a hiányt kihasználó, kvázi piaci világban a kapcsolatok, az információk szerepe döntő fontosságú volt. És itt volt felbecsülhetetlen szerepe annak a földrajzilag tagolt kapcsolathálózatnak, amelyet, mint láttuk, a vallási világgép megóvásának az igénye hívott életre, majd (ne feledjük, hogy még mindig az Erdélyi Mezőség közepén vagyunk) megváltoztatta (kitágította) a mentális térszerkezetet és kapcsolathálózatokat. A hálózat hirtelen gazdasági értékre tett szert, a gazdasági jellegű információáramlás csatornájává vált. Ez hihetetlenül megnövelte a hiánygazdálkodás feltételeihez való adaptáció képességét. Az adventista hálózaton belül napok alatt elterjedt a sikeres gazdasági-technikai megoldások receptje, az értékesítés lehetőségeiről szóló információ. Ez hatékony és gyors átállást tett lehetővé egyik termékről a másikra. Az értékesítés is többé-kevésbé összehangolt volt.

Felekezetedés

Milyen hatással volt mindez az adventista közösségre? Láttuk, hogy az eredetileg vallási alapon szerveződő, földrajzilag kiterjedt kapcsolathálózat felbecsülhetetlen gazdasági értékre tett szert: a gazdasági információáramlás csatornájává vált. Ez azonban "szekuláris információ" beáramlását jelenti abba a rendszerbe, ami mentén eredetileg a plauzibilitási struktúra szerveződött. A kérdés releváns márcsak azért is, mert e tevékenységekben a közösség mintaadó, tekintélyes tagjai vesznek részt. Az is könnyen belátható, hogy a "szekularizálódáshoz" járul hozzá az is, hogy az előbbieken körülírt kvázi-vállalkozói tevékenység nem képzelhető el a redisztributív struktúra egyes szereplőivel fenntartott jó viszony nélkül. Ezek a vállalatvezetők, akik megveszik a termékeket, a fogyasztási szövetkezet különböző szintű vezetői, akik szemet hunynak a többlettermelés értékesítése fölött, a gazdasági rendőrség emberei, akik nem alkalmazzák a "18"-as (vagyon-felszámolási) törvényt. A hatékony "munkavégzés" jó részét az ezekkel való kapcsolatépítés tette ki.

Max Weber nyomdokain haladva felekezetedésnek nevezhetjük azt a folyamatot, amit a fent leírtak kiváltottak. Miről van szó? Weber a vallási szervezeteket a *szekta-egyház dichotómia* mentén írja le. Ezek nála szélsőértékek (ideáltípusok), a ténylegesen létező vallási közösségeket ezek valamilyen kombinációja jellemzi. Az egyház általában nagyobb méretű, stabil szervezeti hierarchiával rendelkezik (a papság mint szakértői csoport és a laikusok éles

megkülönböztetése jellemzi), a vallás intellektuális elemeit hangsúlyozza, a tagság nagyrészt "beleszületik", a társadalommal (külvilággal) és más egyházakkal való viszonya alapvetően pozitív. A szekta ezzel szemben kisebb méretű, nem jellemzi merev hierarchia, hangsúlyosabb a vallás érzelmi és közösségi dimenziója. Emellett a társadalommal szemben határozza meg magát, más egyházak követőit pedig nem ismeri el hívőként, vagyis téríteni próbál.

Weber tipológiáját McGuire a felekezet és a kultusz bevezetésével árnyalja:

2. táblázat.

A vallási szervezetek tipológiája (McGuire)

	1. kizárólagos legitimáció 2. diffúz vallásosság	1. nem kizárólagos legitimáció 2. differenciált vallásosság
1. a társadalommal való viszony pozitív 2. papok/laikusok	Egyház	Felekezet
1. a társadalommal való viszony negatív 2. vallási virtuozitás	Szekta	Kultusz (cult)

Látható, hogy a McGuire- féle tipológiában a szekta ellentéte nem az egyház, hanem a felekezet. Ez azt húzza alá, hogy a szekta és az egyház között vannak közös vonások. Mindkettőre igaz, hogy *kizárólagos legitimációra* törekszik, vagyis önmagán kívül nem ismer "más utat az üdvösséghez". A felekezet ezzel szemben elfogadja az osztott legitimációt. Ennek igen szemléletes példája Erdélyben a négy bevett vallásfelekezet osztott legitimációja, amit maguk az érintett történelmi egyházak, ha dogmatikailag, nem praktikusán mindenképpen elismertek. Szintén hasonlóság, hogy úgy az egyházas, mind a szektás vallásosság *diffúz*, vagyis az élet egészét igyekszik maga köré szervezni. Ezzel szemben a felekezetek elfogadják az élet szent és profán momentumokra való elkülönülését (vasárnapi templomjárás). Megkülönbözteti ellenben az egyházat a szektától, hogy azt a felekezethez hasonlóan a szakértői csoport (papság) laikusoktól való elkülönülése jellemzi. A szekta ideáltípusában nincs laikusok/klérus megkülönböztetés. Ehelyett a szekta minden tagtól (Weber kifejezésével élve) vallási virtuozitást kíván. További különbség a társadalommal való *pozitív, illetve negatív* viszony. Végiggondolva (az egyház esetében) a társadalommal való pozitív viszony és a legitimáció kizárólagossága között ellentét állhat fenn, mégpedig egy plurális, szekularizált társadalomban. Ez arra világít rá, hogy egyházas vallásosság igazából csak ott lehet, ahol az egyházi tanításoknak domináns szerepük van. Egy dominanciáját elvesztő egyház vagy felekezet lesz (mint Erdély történelmi egyházai), vagy szekta. Elemzésünkben a kultusz fogalmának nem jut szerep, annyit elmondhatunk róla, hogy leginkább a népi (vagy újabban a "populáris") vallási gyakorlatok, rítusok egy részét jellemezhetjük így. Erdélyben legszemléletesebb példája a csíksomlyói búcsú kapcsán gyakorolt Mária-kultusz.

Az adventista közösség tehát, ahogy mondtuk, a fent leírt strukturális mozgások következtében elindult a felekezetedés útján, vagyis a McGuire- féle tipológiában a "mellékálló mentén felfele csúszott". Soroljuk fel pontszerűen, hogy melyek ennek az elemei:

- Az adventista kapcsolathálózatban, ami a plauzibilitási struktúrát fenntartotta, szekuláris (gazdasági) információ

jelenik meg. Emellett a kényszerű nyitás a hatósági emberek, gazdasági egységek vezetői irányában konkurens világképek jelenlétét is megengedi a hálózaton belül. Ezeket valószínűleg még inkább fenyegetővé (terjedésüket hatékonyá) tette, hogy magas presztízzsel rendelkező csoportok (vállaltvezetők) képviselték, illetve olyanok, akitől a közösségek egzisztenciális értelemben függtek (hatósági emberek). Ezekkel az emberekkel elengedhetetlen volt a szívélyes viszony. E változások nyomán a vallási hálózat végső soron gazdasági hálózattá alakul.

- Emellett a gazdasági prosperitás egy közösségi szintű státuseltolódást jelentett, ami a szekta eredeti társadalmi bázisának megváltozásához vezetett. Ilyen esetben az átkeresztelkedők hagyományos forrása elapad. A vallási közösség utánpótlása, amennyiben nem talál új társadalmi bázist, a gyermekek belső szocializációjára szorítkozik. A vallásba való beleszületés szintén a felekezeti vonásokat erősíti. Vajdakamaráson a konverziók nem apadtak el teljesen, azonban új formát öltöttek. Domináns forma a házasság általi konverzió. Ez pedig arra utal, hogy a konverzió jellege is alapvetően átalakult. Sok esetben már nem a deprivációra adott válasz, hanem mobilitási csatorna.

- A felekezetedést segítette elő a két egyház közötti viszony megváltozása is. A nyolcvanas évekre tehető református részről egyfajta nyitás, ami csökkentette a világ ellenségességének képzetét és egyben a közösség radikális elkülönültségét. A változás nyilvánosan konfirmált tantételek közti hangsúlyeltolódásban ragadható meg. Református részről egyre kevésbé jellemző az adventista egyház szekta mivoltára történő utalás, az adventisták részéről egyre ritkább a kizárólagosságot hirdető üdvtan hangoztatása.

A '89 utáni idôszak

Az eddigiekből kitűnik, hogy a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években egy igen sajátos, a vallási közösség erőforrásaira támaszkodó, a hiánygazdaság feltételrendszeréhez alkalmazkodó modernizációs ("polgárosodási") folyamat indult be Vajdakamaráson. Ennek egyes adventista csoportok voltak részesei. Arról is szóltunk, hogy ez mára milyen közösség-szintű modernizációs és státuskülönbségekhez vezetett. Néhány mondatban tekintsük még át a '90-es évek eddig nem tárgyalt folyamatait.

A '90-es években a adventista vállalkozó réteg adminisztratív szerepvállalására került sor. Nevezetesen, a község RMDSZ-es alpolgármestere az egyik legsikeresebb adventista kisiparos lett. Hasonlóképpen a fogyasztási szövetkezet elnöki széke is egy adventista vállalkozó kezébe került. Arról is szóltunk, hogy a községi gépparkot szintén ez a réteg vásárolta fel.

Ezek az események a közösségen belül konfliktusokhoz vezettek. Néhol ugyanis olyan helyzetek adódtak, amelyek a határszimbólumokat sértették. Ilyen esetben nagy kérdés, hogy mindezt a közösség fel tudja-e oldani, racionalizálni tudja-e közösségi szinten. Erre példa az, hogy a fogyasztási szövetkezet vezetésének megszerzése egyben szesz-árúsítással járt, ami a "tan" szerint tételesen tilos. A közösség ezt a kontraktus közvetett voltára hivatkozva sikeresen oldotta fel. A szombatnapra vonatkozó tilalom határkijelölő funkciója is átalakult. Míg az 1990-es éveket megelőzően ez egyértelműen jelezte az integráció határait, a szabad szombat megjelenésével a funkciója a szimbolikus sík fele toldott el. Így nagyobb teret enged a felekezetedésnek, anélkül, hogy ezt a változást a "tan" szintjén értelmezni kellene. Ezáltal válik lehetővé különösebb belső konfliktusok nélkül az adminisztratív szerepvállalás, a szekuláris intézményekbe való betagozódás, az egyház és az oktatás viszonyának átértelmezése, az egyetemi szintű prédikátorképzés beindulása. A mai adventista fiatalok előtt már alapvetően megnyílik a lehetőség arra, hogy a társadalomfejlődés fő-áramába bekapcsolódjanak, legalábbis sokkal inkább, mint az extenzív iparosítás bukása után tömegével munkanélkülivé és "önellátóvá" lett mezőségi többségének.

Jegyzetek

1 A vizsgálatban Csata Zsombor, Fülpesi Gyula, Kiss Dénes, Plainer Zsuzsa, Sólyom Andrea, valamint e tanulmány szerzője vett részt.

2 Lásd pl. Vetési László írásait

3 Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, 1987 Budapest

4 Varga E. Árpád: *Erdély nemzetiségi és felekezeti statisztikája IV.* Pro-Print/Teleki László Alapítvány, 2001 Csíkszereda-Budapest

5 Kiss Dénes: Egy Hetednap Adventista Közösség Kialakulása. A konverziót befolyásoló tényezők. In Web 2001 szeptember 8-9. szám, 54-65 old.

6 A konverzió és az átkeresztelkedés véleményünk szerint nem teljes mértékben szinonim fogalmak. A konverzió az áttérési (megtérési) folyamat,

aminek az átkeresztelkedés az egyik állomása. Amikor az egyik felekezet statisztikailag regisztrálható tényeréséről beszélünk, az átkeresztelkedés kielégítő magyarázat, a továbbiakban viszont, amikor a folyamat pszichikai és társadalmi dinamikáját próbáljuk megragadni, a konverzió fogalmát fogjuk használni.

7 uo. : 54 old

8 McGuire, Meredith: *Religion. The Social Context*. Cambridge Univ. Press, 1991

9 Az elemzés a kérdőíves felvételtől nyert adatokat felhasználta, de nem alakítottunk ki adatbázist. Így nem fogunk százalékokról, korrelációkról beszélni. A kérdőíves vizsgálat mint "falubejárás" a strukturális viszonyokról alkotott általános kép kialakításában volt elengedhetetlen.

10 Hunya Gábor, Réti Tamás, Süle Andrea, Tóth László: *Románia - Gazdaság és politikatörténet 1945-1990*, Budapest, Atlantisz 1990. 87-113 oldal

11 uo. 94 oldal

12 uo. 103 oldal

13 Barth, Frederick: *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, Little Brown, 1969

14 Bíró A. Zoltán-Bodó Julianna-Gagy József-Oláh Sándor-Túros Endre: Gazdasági elit a Székelyföldön. *Szociológiai Szemle 1995/1*

15 Luckmann, Thomas: *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan, 1967

16 Hunya Gábor, Réti Tamás, Süle Andrea, Tóth László: *Románia - Gazdaság és politikatörténet 1945-1990*, Budapest, Atlantisz 1990. 141. oldal

- [Horváth Réka - Veress Emőd: Regionális politika és területfejlesztés Romániában](#)
- [Bodó Barna: Régió és politika](#)
- [Hajdó Csaba: A román regionális politika reformja: lehetőségek és kihívások - Reflexió Horváth Réka és Veress Emőd tanulmányára -](#)
- [Horváth Gyula: Területi fejlődés és regionalizmus - Hozzászólás Horváth Réka-Veress Emőd tanulmányához -](#)
- [Kolumbán Gábor: A román regionalizmus paradoxona](#)
- [Nemes Nagy József: Regionális fejlődés, regionális politika](#)
- [Pálné Kovács Ilona: Gondolatok Horváth Réka és Veress Emőd *Regionális politika és területfejlesztés Romániában* c. tanulmánya ürügyén](#)
- [Perger Éva: Gondolatok Horváth Réka - Veress Emőd: Regionális politika és területfejlesztés Romániában című tanulmánya kapcsán](#)
- [Vincze Mária: Sötétben tapogatózunk?](#)
- [Regionális és helyi dimenziók Európában](#)
- [Románia állásfoglalása 21. fejezet: Regionális politika és a strukturális eszközrendszer koordinációja](#)
- [Helyzetfeltáró jelentés a helyi és regionális demokrácia helyzetéről Romániában](#)
- [György Béla: Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban \(1926-1927\)](#)
- [A Magyar Párt igen tisztelt Elnökségének](#)
- [Az Elnöki Tanács kommunikéje az emlékiratról](#)
- [Krenner Miklós a reformcsoport céljairól](#)
- [Nagyságos Krenner Miklós Úrnak](#)
- [Dr. Kecskeméthy István nyilatkozata a Krenner-csoportról, a pártegységről és a Magyar Párt mai vezetőségéről*](#)
- [Krenner Miklós megállapítja, hogy a reformcsoport kiegyenlítő munkáját mindenben meghiúsították](#)
- [Krenner Miklós: A magyarság vezéreihez](#)
- [Michael Hechter: A nacionalizmus megfékezése](#)
- [Sorbán Angella - Nagy Kata: Merre haladt a romániai magyar társadalom az elmúlt tizenkét évben?](#)
- [Bakk Miklós - Horváth Andor - Salat Levente: Az RMDSZ 2003-ban - útkeresés integrációs határpontokon](#)
- [Benedek Gyula: Az asszimilációról mint statisztikus](#)
- [Kiss Tamás: A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő adventista vállalkozók](#)
- [Szabó Máté: Civil társadalom - globalizáció - regionalizmus](#)
- [Gerencsér Balázs: Kisebbségpolitikai rendszerváltozás Magyarországon- Gondolatok Győri Szabó Róbert írástól kapcsán -](#)
- [Székely Tünde: A civil szféra és a politikai szféra fogalmainak viszonya a gondolkodás történetében és a különböző európai társadalmakban](#)

(c) Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999-2004
Impresszum | Médiaajánlat | Adatvédelmi záradék